Alin-Mihai Gherman

SAMUIL MICU ŞI ÎNCEPUTURILE LIMBAJULUI FILOSOFIC ROMÂNESC (CÂTEVA OBSERVAŢII PE MARGINEA *LOGHICII*)

„Samoil Clain mult s-au ostenit până au făcut Loghica pre limba românească", notează însuşi autorul textului, dând un exemplu de afirmaţie particulară[1], întâlnită şi în prima redactare manuscrisă a textului, din 1784[2]. Rezultat al unui îndelungat efort de răspândire a noţiunilor filosofice, în concordanţă cu mai largul program iluminist de difuzare a cunoştinţelor în rândul maselor, prin carte în general şi prin şcoală în special, dar şi a concepţiei raţionaliste, care încerca să integreze întreg universul – inclusiv Divinitatea – într-un sistem unitar de cunoaştere, efortul lui Samuil Micu de scriere şi, mai târziu, de tipărire a *Loghicii*, unul din primele texte filosofice imprimate în limba română, a fost, fără îndoială, unul considerabil.

Loghica, la fel cu *Dreptul firii*, *Metafizica* şi *Etica* au fost scrise în umbra unui curent filosofic care a dominat gândirea teoretică germană şi chiar europeană o bună parte din secolul al XVIII-lea, wolfianismul[3], Samuil Micu fiind debitor celui mai cunoscut propagator al sistemului filosofic wolfian, Friedrich Christian Baumeister (1708–1785). Fără a intra acum în problema sursei directe a textelor lui Samuil Micu, menţionăm faptul că nu ne aflăm în faţa unei simple traduceri, ci a unei prelucrări libere a textului latin studiat de el la Viena între 1778–1780[4].

Trebuie remarcat faptul că, departe de a avea pretenţia să construiască un sistem filosofic original, cărturarul ardelean şi-a concentrat eforturile îndeosebi în două direcţii majore: răspândirea cunoştinţelor filosofice de bază, cu caracter general, şi crearea unui limbaj filosofic românesc. Vorbind despre *Loghica* lui Samuil Micu, pe care a cunoscut-o doar prin textul tipărit în 1799, vocea autorizată a unui specialist precum Anton Dumitriu se pronunţă răspicat: „Aceasta este prima lucrare

[1] Samuil Micu Clain, *Loghica*, Sibiu, 1799, p. 84.

[2] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, ms. rom. 119, f. 39^{v}.

[3] Numele curentului vine de la cel al lui Christian Wolff, primul filosof care a fost studiat în egală măsură în mediul reformat şi catolic german, ba chiar şi în restul Europei. Christian Ritter von Wolff (scris şi Wolf şi Wolfius) (1679–1754) este considerat cea mai importantă personalitate a filosofiei germane între Leibnitz şi Kant.

[4] În *Studiul introductiv* pe care l-am semnat la ediţia *Loghicii* lui Samuil Micu (Cluj-Napoca, Argonaut, 2007), optam că sursa imediată vor fi fost notiţele de la un curs audiat la Viena, mai degrabă decât una din ediţiile tipărite ale tratatului filosofic al lui Baumeister (Viena, Kurtzbök, 1774 sau Cluj, 1774).

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)

de logică scrisă în limba română. Dificultăţile terminologice sunt enorme. Totuşi, faptul că Samuil Micu-Klein scrie acest tratat în româneşte dovedeşte că el era necesar unor studenţi români, care citeau astfel de lucrări ştiinţifice şi că, prin urmare, participau la cultura timpului la nivelul cel mai înalt”[5]. De altfel, înaintea lui Anton Dumitriu, Lucian Blaga atrăgea atenţia, fără să facă vreo consideraţie asupra calităţii terminologice a textului, asupra efortului depus de Micu pentru crearea unui limbaj filosofic românesc[6].

De aceea, considerăm că un scurt popas asupra remarcabilei strădanii pe care a depus-o învăţatul blăjean pentru împământenirea unor noţiuni, a unui limbaj şi a unui mod abstract de gândire este pe deplin îndreptăţit.

Textul *Loghicii* cunoaşte cinci variante de redactare, păstrate în două manuscrise şi în ediţia tipărită. Prima încercare a unei prelucrări integrale a enciclopediei filosofice a lui Baumeister datează din anii 1780–1781, manuscrisul purtând titlul „*Loghica. Acum întâiu pre limba românească de Samoil Clain, ieromonahul de la Blajiu. Anul Domnului 1781 "ã¤_a. Scrisă în Viena Austriei*”[7]; varianta revăzută datează din 1783, autorul făcând o serie însemnată de completări, dar şi anulări în text[8].

În 1786, rescrie cu minime schimbări faţă de 1783 manuscrisul *Loghicii* într-o nouă redacţie[9], manuscris pe care îl revede un an mai târziu, făcând, din nou, un însemnat număr de adăugiri şi anulări. Această ultimă redactare este foarte apropiată de textul care în 1799 „în Buda s-au tipărit în Crăiasca Tipografie Orientalicească a Universităţii Peştii”. Dacă prima redactare a manuscrisului pare să fie în legătură cu atribuţiile didactice ale lui Samuil Micu la Colegiul „Sfânta Barbara”, redactarea *Loghicii* din 1786, ca şi revederea ei par să fie străine, de data aceasta, de îndatoriri sau preocupări direct didactice, coincizând cu încercările de tipărire a *Bibliei* traduse de el. Dar nu putem elimina intenţia de a oferi un manual de înalt nivel, ce lipsea în mod evident culturii române.

De-a lungul celor cinci redactări, textul *Loghicii* a suferit modificări substanţiale, nu atât din punctul de vedere al conţinutului (acesta rămâne aproape neschimbat), cât mai cu seamă din cel al terminologiei filosofice. Astfel, drumul

[5] *Istoria logicii,* Ediţia II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1975, p. 1044.

[6] L. Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1966, p. 133–170.

[7] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. ms. rom. 119. Ne punem întrebarea dacă titlul nu sugerează intenţia tipăririi acestui text, cu doi ani înainte Micu imprimând la Viena împreună cu Şincai *Carte de rugăciuni (Carte de rogationi)*, iar în 1780 *Elementa Linguae Dacoromanae sive Valachicae*.

[8] În subsol: Această Loghică şi ethică mai ales şi mai pre înţăles şi cu cuvinte mai bune şi mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain "a¤_V [1783].

[9] Păstrat la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române sub cota ms. rom. 120.

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)

parcurs de la prima redactare până la textul tipărit devine exemplar din perspectiva atitudinii reprezentanților Școlii ardelene în fața problemelor limbii şi, în mod special, din cea a efortului construirii unui limbaj filosofic românesc.

La 1781, Samuil Micu foloseşte încă mult terminologia latină; marginal sau în corpul textului, găsim cuvinte-cheie ca *adequata, inadequata*, *definitio*, *completa, incompleta, refutare, absurda* etc. Alteori, sunt transcrise în manuscris cu slove chirilice cuvinte latine: „hotărârea ființească, carea şi fisicească, latineaşte să zice definiția realis", „Altă hotărâre să zice sinonimia", uneori făcând adevărate glosări chiar în cadrul textului: „iar ceaea ce să zice de lucru, latinii o cheamă predicat; noi putem să o numim zis; adecă zisul iaste lucrul care să zice de ceva". Toate trimiterile la textele literaturii clasice latine se fac cu literă latină: „Terentie (*in Eunuch. Act 1, sc. 1*)", „Ciceron (*Tusc. Lib. 1*), „Seneca (*Epist. 117*) etc.

Cei mai mulți termeni filosofici sunt introduşi fie prin glosare marginală, fie sunt însoțiți de un sinonim din limba comună: „causele sau pricinele", „cale sau mod mathematicesc", „cuvântarea sau silloghismul", „analisis sau deschiiare, desfacere", „speție, spiță sau chip", „terminii sau cuvintele", „spițe sau chipuri", „pilde sau esemple" etc.

Uneori termenul neologic este însoțit de adevărate serii sinonimice sau de perifraze sinonimice: „De te împeadecă cuvântul method matematicesc, zi method firesc sau sistematicesc[10] sau filosofisesc", „loghica sau filosofica cea lucrătoare", „Ideile universale, ceale de obşte sau preste tot".

O soluție pe care o foloseşte pentru prima dată în cazul limbii române, anticipând direcția latiniştilor din secolul al XIX-lea, este „împământenirea" neologismelor prin supunerea lor aceloraşi transformări fonetice la care au fost supuse cuvintele moştenite din limba latină. În acel moment, Samuil Micu se afla după experiența lucrării comune *Elementa linguæ Dacoromanæ sive Valachicæ* şi la începutul experienței sale lexicografice, făcându-şi o imagine asupra evoluției fonetice din latină în română, astfel încât propune forme insolite ca: *argumânt* (pentru *argument*), *sujeapt* în loc de *subiect, prăzicat* în loc de *predicat, coroare* în loc de *culoare, răciune* (şi *reciune*) în loc de *rațiune, cundeciune* în loc de *condițiune* şi *disputăciune* (şi *desputăciune*) în loc de *disputațiune*, *răprezentăciune* în loc de *reprezentațiune* sau *reprezentație*, *proposiciune* (în expresia: „spunere sau proposiciune") în loc de *propozițiune*, modalitatea fiind parțial aplicată şi în *argumânt, împugna, împugnător, opunătoriu, răpresentație, speriință, răducere, speriment* etc.

Unele din aceste forme „împământenite" sunt păstrate şi în momentul rescrierii manuscrisului din 1786, pentru ca la revizuirea acestuia din anul următor să renunțe complet la ele, astfel că, în momentul tipăririi textului, în 1799, întâlnim

[10] Marginal: „Sistema iaste când toate cu bun rind merg".

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)

doar *disputăciune* (p. 200 şi 201 în 3 ocurenţe) şi, cu mai multe apariţii, *crezământ* „credibilitate", cu menţiunea că cel de-al doilea cuvânt are atestări şi în alte texte contemporane cu sensul: „**1.** crezare, încredere. **2.** înţelegere, faţă de cineva sau de ceva; consideraţie, milă" (DEX). Deşi Samuil Micu a abandonat această modalitate, ea era activă în mediul iluminiştilor români ardeleni; o putem găsi aplicată masiv, de exemplu, în *Dicţionarul* sau tipăriturile lui Ştefan Crişan-Körössi, parţial în *Dicţionarul* lui Ioan Bobb şi, incidental, în *Lexiconul de la Buda,* iar, mai târziu, la alţi latinişti ardeleni şi, cu exagerările binecunoscute, la Aron Pumnul.

În consonanţă cu această operaţiune este folosirea unor cuvinte moştenite din limba latină, dar nu cu sensul lor comun, ci cu cel specific terminologiei filosofice. Şi acest fapt denotă o cunoaştere a transformărilor fonetice pe care le-au suferit sunetele latine până la nivelul românei contemporane autorului. Astfel, în loc de *recomanda*, Micu foloseşte *comânda* (cuvânt cunoscut în graiurile din Transilvania cu sensul „a face comândul; a îngriji de cele necesare pentru commând" (NDEX), însă cu sensul „recomanda" („Să nu socotească cineva că dară noi îndoirea pirhonilor o comândăm, că pirhonii de toate cealea fără de nici o răciune să îndoia"), după cum *a cumeneca*, cunoscut în lexicul comun ca termen religios, primeşte la el valoarea de „a comunica": „Cum să cumenecăm, adecă să împărtăşim cu alţii adevărul şi cum să învingem pre alţii".

Mulţi din aceşti termeni sunt însoţiţi de un sinonim din lexicul comun al limbii române: „thesul sau spuneri", „sujeaptul sau spunerea", „autoritatea sau mărturisirea", „demonstrare sau arătare", „fisica sau firea", „premise sau înainte-puse", „diferenţe sau osibiri", „închipuiri sau idei"; în câteva rânduri, apar adevărate serii sinonimice: „analisis sau dezvoltare, deschiiare, desfacere". Uneori cele două sinonime sunt legate prin conjuncţiile *şi* şi *sau,* ori sunt juxtapuse: „arătarea şi demonstrarea", „demonstrare, arătare", „firească, fisică", „forma cea ordinare, de rând", „deosăbi, particulare", sau de alte forme formule perifrastice de legătură: „de demonstrare, adecă de arătare", „forma sau întocmită rânduire", „oraţie sau cuvântul înfrumsăţat", „premise sau mai-înainte-puse" etc. Acest mod de introducere a neologismelor nu este singur în epocă[11].

Dacă în manuscrisul din 1781, Samuil Micu foloseşte un mare număr de termeni filosofici – cuvinte neologice preluate din latină –, după 2 ani, la revederea textului, anulează o mare parte din ei. Motivul acestei operaţiuni îl găsim chiar în însemnarea care însoţeşte revizuirea: „Această *Loghică şi ethică* mai ales şi mai pre înţăles şi cu cuvinte mai bune şi mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain, "ã¤_\ [1783]". Acum autorul făcea, altfel spus, o concesie, în vederea

[11] Gheorghe Şincai publica, în 1783, *ABC sau Alphavit pentru folosul şi procopsala schoalelor celor normalesci a neamului românesc*, iar însuşi Samuil Micu îşi publica în 1799, *Loghica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei*, la Buda şi, în 1800, *Legile firei sau filosofia cea lucrătoare la Sibiu*. Numărul exemplelor e considerabil mai mare.

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)

creşterii accesibilităţii (principiu fundamental al gândirii iluministe), introducând masiv lexicul comun sau, pur şi simplu, anulând cuvintele neologice din serii sinonimice, sacrificând proprietatea termenilor ştiinţifici neologici. Era, evident, continuarea unui efort de instaurare a unui limbaj filosofic românesc, în direcţia în care merseseră şi alte limbi europene, căci, exact în timpul său, germana literară proceda la eliminarea cuvintelor latine, de mult încetăţenite în limbajul ştiinţific, şi la înlocuirea acestora cu calcuri germane după forma latină[12] sau cu creaţii noi pe teritoriul limbii germane. Acelaşi lucru se petrecea, mai aproape de Samuil Micu, în limba maghiară, unde cuvintele de origine germană şi latină erau înlocuite de calcuri sau construcţii noi în limba maghiară. Procesul de „românizare" a textului denota o schimbare de atitudine a autorului în privinţa regimului neologismelor, provocată, foarte probabil, de schimbarea destinaţiei *Loghicii*, care devine din manual adresat studiului şcolar, o carte de interes general, chiar de popularizare.

Samuil Micu Clain anulează, astfel, pe *cauze* în favoarea lui *pricine*, *răprezăntăciunea* în favoarea lui *închipuirea, diferenţa* în favoarea lui *osibirea, individ* în favoarea lui *sânguratec, generea* „genul" în favoarea lui *spiţa, negătoriu* în favoarea lui *tăgăduitoriu, defini* în favoarea lui *hotărî,* particular în favoarea lui *deschilinit. Universal* în favoarea lui *de obşte, particular în favoarea lui alsivit*, *particularitate* în favoarea lui *alspăuire* etc.

La transcrierea textului în 1786, operaţiunea este continuată: din redactarea propusă în 1783, se anulează cuvinte precum *abstragere* în favoarea lui „cu cugetarea minţii să câştigă", sau este preferat *tăgăduire* în loc de *negaţie, tăgăduitor* pentru *negativ*, *întocmărie* pentru *echipolenţă*, *hotărî* pentru *defini, despreunător* pentru *disjunctiv, amestecat* pentru *confuz, de obşte* pentru *ghenerare* „general, adj.", *împoncişare* pentru *contradicţie*, *sânguratec* pentru *îndivide* („individual", adj.), *înainte-pus* pentru *premis* şi *înainte-punere* pentru „premiză" etc.

Tot procesului întemeierii unui limbaj ştiinţific i se subordonează crearea unor cuvinte noi, pornind de la lexicul comun al limbii române. În acest scop, încă din 1781 foloseşte *cântăţie* pentru „cantitate", *alsuială* pentru „proprietate" şi *alsivit* pentru „propriu", *cetăţesc* pentru „civil" (în expresia: „istorie politicească sau cetăţească"), *fiinţatec* pentru „real": „când spui pricinile şi modul cu care lucrul poate să fie, hotărârea să numeaşte fiinţatecă", *leznire* cu sensul „facilitate" („nu îndată neştine să poate cineva chema filosof, carele a unor lucruri cunoaşte causăle, ci să cade să aibă şi oarece stătornică leznire, carea cu învăţătura şi strădania o au căpătat şi cu obiceaiul şi multul folos o au întărit, adecă aşea să fie învăţat, cât lezne să poată şi a cunoaşte şi a spune causele") pui pricinile şi modul[13] cu care lucrul poate să fie, hotărârea să numeaşte fiinţatecă".

[12] Acum este înlocuit, de exemplu, *translatio* cu *Übersetzung* şi *prefatio* cu *Vorrede* etc.
[13] Marginal: „Modul să zice cu care ceva să face sau să ţine, adică cum".

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)

O situație specială o prezintă cuvintele *singuratec (sânguratec)*, care este de foarte multe ori folosit cu sensul „particular”, *îmbinare,* folosit cu sensul „conexiune, legătură”, *împreuna* cu sensul „asocia”, *împreunare* cu sensul „asociație”, *învingere* („învingerea cea de minte” cu sensul „convingere”, *punere* cu sensul „expunere”, *răspunzătoriu* şi *responzătoriu* „corespondent”, acestea din urmă nefiind o creație a lui Micu, ci, preluate din lexicul comun, primesc încă un sens, necunoscut până atunci.

Pentru crearea unor termeni filosofici, se mai apelează la procedee precum derivarea cu prefixe: *nearătător* „nedemonstrabil”, *nehotărât* „nedefinit”, *neîntocmit* „incomplet”, *neplin* „incomplet”, derivarea cu sufixe: *silloghisticesc* „silogistic”, *mathematicesc* „matematic” *sistematicesc* „sistematic” şi compunerea cuvintelor: *supt-împărțire* pentru „subdiviziune”, *supt-altărie* pentru *„subordonare”*.

În situația în care soluțiile pentru crearea unui lexic specific filosofic nu sunt suficiente, Samuil Micu apelează la crearea unor cuvinte sau construcții noi pornind de la modelul celor latine. Astfel, *întocmărie* pentru „echivalență”, *împotrivă-zicătoare* „contradictorie”, *împotrivă-zicătorie* (s.f.) „contradiție”, *subt-altăriia* „subordonarea” constituie doar câteva exemple.

Cărturarul blăjean continuă operațiunea de „curățire” a lexicului, prin înlăturarea cuvintelor împrumutate, la revederea manuscrisului, în 1787, mergând în aceeaşi direcție până în momentul tipăririi cărții.

Renunțarea la o terminologie bine definită şi folosirea cuvintelor din lexicul comun duce, într-adevăr, la unele formulări confuze, care nedumeresc cu siguranță cititorul, făcând ca sensul unor afirmații să fie greu de descifrat. De exemplu: „Drept aceaea, în carea lucrurile singuratece pururea să unesc şi-şi sânt aseamenea, să chiamă *spiță* sau *chip*, carea iaste unirea lucrurilor singuratece. (De nu place cuiva *spiță*, zică în loc de *spiță fealiu* şi în locul unde am pus eu *fealiu*, zică *neam*; adecă lucrul singuratec să să cuprindă supt *fealiu*, fealiul supt neam)”[14], în timp ce în manuscrisul din 1791, prin conciziunea termenilor, afirmația este relativ clară, solicitând puține glosări suplimentare, *speție, spiță* însemnând „specie”, iar *chip* (în alte locuri îi spune *genere*) este „genul”: „Drept aceaea, acealea în carea lucrurile particulare sau sânguratece pururea să unesc şi-şi sânt aseamenea, să chiamă speție, spiță sau chip, carea iaste unirea şi asămănarea lucrurilor sânguratece”.

Unele neologisme au rămas, totuşi, în textul tipărit, fiind dovedite de N. A. Ursu, în *Formarea terminologiei ştiințifice româneşti*[15] ca prime apariții ale lor în limba română: *siloghismul, idee, theoretic, practic, dilema, trilema, patrilema, corolaria, problema, lema* etc.

Diferențele substanțiale de text între prima redactare şi cea tipărită în 1799, bogăția neologismelor din prima versiune, varietatea soluțiilor terminologice de la o variantă la cealaltă a *Loghicii* justifică acordarea unei atenții egale tuturor

[14] *Loghica*, 1799, p. 39.
[15] Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1962.

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)

variantelor realizate între 1781 şi 1799. Cu atât mai mult considerăm că luarea în considerare a etapelor redactării textelor filosofice de către Samuil Micu Clain este semnificativă din punctul de vedere al constituirii limbajului filosofic românesc, oferind în cazul multor neologisme prima lor apariţie într-un text românesc[16].

Fără a avea pretenţia să construiască un sistem filosofic original, Samuil Micu încearcă întâi să creeze un limbaj filosofic românesc. Judecând doar textul tipărit în 1799, Anton Dumitriu avea dreptate să spună: „Dificultăţile terminologice sânt enorme". Afirmaţia sa trebuie însă nuanţată, privind evoluţia terminologiei în textul *Loghicii* între 1781 şi 1799. Iar acest fapt îl va obliga pe editorul textelor filosofice ale lui Samuil Micu să publice măcar varianta manuscrisă iniţială, dacă nu şi pe cea din 1786.

SAMUIL MICU AND THE BEGINNING OF THE PHILOSOPHICAL LANGUAGE IN ROMANIAN
(SOME CONSIDERATIONS REGARDING HIS *LOGHICA*)

(Abstract)

Beginning with the first manuscript redaction of *Loghica*, it appears that the text has suffered till the moment of its printing (1799) different transformations in the direction of renouncement at the proper philosophical terminology to the use of words from the common language or with creation of new words in the spirit of the Romanian language. The fact is a conclusion of the Enlightenment's ideology, who was giving importance to the access of the common people to culture, but, also, a possible influence of a model taken from the contemporary evolution of the German or Hungarian literary language.

Cuvinte-cheie: Samuil Micu Clain, terminologie filosofică, neologisme, limbă literară.
Key-words: Samuil Micu Clain, philosophical terminology, neology, literary language.

alinmihaigherman@yahoo.com

Alexandru Mareş

O SCRIERE IMAGINARĂ: *PĂUCENIA* LUI ALEXANDU-VODĂ DIN ŢARA MOLDOVEI

1. Cu aproape cinci decenii în urmă, Atanasie Popa a lansat o ipoteză care avea să facă oarecare carieră în rândul unor cercetători ai trecutului nostru cultural: izvorul principal al *Cărţii româneşti de învăţătură*, tipărită la Iaşi în 1643, ar fi fost reprezentat de o cazanie românească datând din epoca lui Alexandru Lăpuşneanu,

[16] Am introdus o parte din aceste prime atestări în H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediţia a doua şi a treia sub sigla Micu, *Loghica*, 1781.

BDD-A487 © 2012 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 23:53:41 UTC)